

Visszaemlékezés és történelem

(Megjegyzések Vas Zoltán memoárja kapcsán)

Ha az olvasó — legyen az akár szaktörténész, vagy a történelmi korok, problémák iránti érdeklődő — kezébe veszi a korábbi évek politikájában szerepet játszott vezetők, államférfiak visszaemlékezéseit, különböző elvárásokkal teszi ezt. Mindenekelőtt azt várja, hogy a könyv

új történeti adatokkal bővítsé ismereteit, hiszen az események folyamán olyan ismeretlen tényekre, vagy az ismertebb tények olyan belső összefüggéseire hívhatja fel a figyelmünket, melyekről a szerző, a politikát is alakító kortárs nálunk mindenképpen többet tud. Különösen áll ez olyan esetekben, amikor az emlékirat- vagy visszaemlékezés-írók a közelmúlt, forrásszerűen még nem is mindig ismert eseményeiről, illetve a szaktudományban joggal vagy jogtalanul ún. „kényes kérdéseknek” tartott mozzanatokról szólnak. — A visszaemlékezéseknek másik, a történeti megismerés számára sokat mondó jellemzője, hogy az átélő, aktívan tevékenykedő kortárs szubjektív hangnemével, egyéni észrevételeinek felidézésével megjelenítheti a kor atmoszféráját: nemcsak a tényeket mondhatja el, hanem megvilágíthatja, *hogyan* mentek végbe a dolgok, rámutathat az egyes tények közötti — a korban meglevő — hangsúlykülönbségekre, és így tovább. — S ami nem utolsósorban izgalmas: eszmétörténeti nézőpontból, a korabeli politikai gondolkodás megértése szempontjából rendkívül érdekes lehet, hogy a kor történései a maguk korában milyen reflexiókat váltottak ki az íróból, hogyan, miként hatottak *nézeteinek felfogásának alakulására*, milyen következtetések levonására vezették kora politikai mozgalmaira vonatkozóan. (Legyen akár szemtanúja, vagy máskor aktív irányítója az eseményeknek.)

A műfajból is következő elvárások szempontjából sajátos könyv Vas Zoltán „Hazatérés 1944” című munkája.* Lényegében az 1940—1945 nyara közötti eseményekről szól, elsősorban a Szovjetunió-béli hadifogoly mozgalomról, a Magyarország területén előrenyomuló szovjet csapatok mögött végzett szervező tevékenységről, különös részletességgel a budapesti közellátás (melynek kormánybiztosa volt Vas Zoltán) 1945 január—április közötti megszervezéséről. Mindezt azonban nem az emlékirat vagy visszaemlékezés-írók szokásos modorában adja elő — hogy ugyanis a személyes emlékeit fogja csokorba —, hanem inkább az események történetének személyi emlékekkel kiegészített megírására törekszik. Köztörténeti összefoglalókra, dokumentumkiadványokra, sajtótermékekre, megjelent és még kiadatlan visszaemlékezésekre támaszkodik, kiveszi ezekből a kérdéssel kapcsolatos és az ő személyéről (általában elismerően) szóló részeket, azokat terjedelmesen idézi (gyakran szó szerint) — majd általában röviden, vagy hosszabban hozzáfűzi személyi emléket a leírtakhoz. Pl.: elmeséli, hogy Ponomarcjovot és őt 1943-ban kiküldték a Kurszki front mögé, hogy ott a nagy ellentámadást megelőző legmagasabb szintű katonai összejövetelen Dimitrov nevében adják át a Komintern zászlaját a gyülekező haderők parancsnokságának. Miután jól leírja a fogadást, belekezd a haditervezés ismertetésébe, a kurszki csata körülményeinek lemondásába, amiről ő annak idején természetesen — mint mondja is — semmit sem tudott, s mostani elbeszélése nem más, mint Styemenko tábornok emlékiratai vonatkozó részének összefoglalása. Máskor a hosszú idézetek csak annyit mondanak, hogy adott helyen történt valami, s ott jelen volt Vas Zoltán. . . Majd a történelmi háttér részletezése címén közismert, ismeretterjesztő összefoglaló munkákból idéz fel oldalakat. — Mindezt a szerző korrekt módon teszi: pontosan megmondja, hogy idézetei honnan származnak (Illés Béla, Kossa István, Styemenko, Görgényi százados, Fazekas József visszaemlékezései, Darvas József és mások írásai, emellett történelmi dokumentumkötetek, pártkiadványok, újságok, a Magyarország története I—II., Új Magyar Lexikon stb.). Az olvasóban inkább az a kérdés vetődhet fel jogosan: vajon a szerző a legszerencsésebb megoldást választotta-e, amikor életútja e szakaszának leírása során jobbra könnyen hozzáférhető munkákból ilyen bőven idéz. Vagy a műfaj belső törvényei oldaláról nézve: a közölt személyes élményanyag elbír-e ilyen mértékű idézetgyűjteményt?

Ez a szerző által választott megoldás eleve meghatározza a személyes (akár Illés Bélával kapcsolatos, akár azon túlesapó) visszaemlékezés-részek körét és jellegét.

1. Vas Zoltán a tárgyalt évek kommunista politikájának egyik legaktívabb formálója volt. Egy sor olyan politikai eseménynél volt jelen, sok olyan akció végrehajtója volt, amelyről közvetlen források nem állnak rendelkezésünkre. (S valószínűleg, ha vannak is, még évekig nem jut hozzájuk a történetkutató.) Sok új mozzanat napvilágra hozását, új adat elmondását várhat-

* Szépirodalmi Könyvkiadó Bp. 1971. 253.

juk tehát személyes visszaemlékezéseitől. Bizonyos vonatkozásokban meg is felel Vas Zoltán a várakozásnak. Egyedülállóan érdekes a hadifogolymozgalom, a hadifoglyok közötti politikai agitáció, az „ellenséges haderők politikai bomlasztására” alakult hadtest szervezetének leírása. Az itt tárgyalt kérdéskörök közül csak a létrehívandó magyar hadtestről mondottakat emelnénk ki. Vas Zoltán arra keresi a választ, hogy a lengyelek, csehszlovákok, románok mellett miért nem jöhetett létre önálló magyar hadtest a Vörös Hadseregen belül. Megítélése szerint — és ezt adatokkal támasztja alá — a magyar hadifoglyok készek lettek volna egy ilyen hadosztály, „légió” alakítására, de ezt három körülmény gátolta. Az, hogy a fogságba jutott törzstisztek csak Hitler ellen voltak hajlandók hadat viselni, Horthy ellen nem; másodsor: a moszkvai emigráció (Rákosira és Gerőre utal elsősorban — 95. l.) valamint Dimitrov és a szovjet elvtársak csak a „választani! Cselekedni!” jelszó (vagyis a mind Hitler, mind Horthy elleni harc) alapján láttak lehetőséget a magyar hadtest létrehozására, harmadszor — és Vas Zoltán ennek tulajdonítja a legnagyobb jelentőséget: — „Tulajdonképpen nem kaptunk a szovjet vezető elvtársaktól engedélyt a hadtest megalakítására. Emiatt légius térben agitáltunk volna. Meggyőződésem: ha lett volna engedélyünk, a hadtest létrejött volna.” Ma, amikor történetírásunk is sokat foglalkozik a hazánk felszabeditásában résztvevő magyar haderők, az ellenállási mozgalom történetének felderítésével, a magyar hadifogoly-mozgalom egyik korabeli legfelsőbb szervezőjének álláspontja igen figyelemreméltó. Azon már persze el kell gondolkodni, hogy ebből levont következtetése, gondolatmenete helytálló-e. Azt írja ugyanis: „Így megelőztek bennünket a csehek, lengyelek, románok. Csatlós államként is Horthy Magyarország tartott ki utolsóként Hitler mellett.” (Csak zárójelben jegyezzük meg: azt az „utolsó csatlós” jelzőt nem azért illesztették Horthyék illetve Szálasiék elé, mert nem volt a Vörös Hadseregen belül magyar hadtest!) S részletesebb kifejtést igényelne az a — történelmi szakirodalmunkban tényszerűen nem vizsgált — hipotézis is, mely szerint: „Ha időben megalakul a hadtest, talán más lehetett volna Magyarország néprajzi határa” (103. l.). A szerző azonban csak sejtetni enged, hogy e vonatkozásokban a leírtnál több tényről van tudomása. „Mindezt majd részletesebben megírom. Most csak Illés Bélával közös munkánkkal foglalkozom.”

És ez a kettősség: a rendkívül érdekes részletek, gondolatok felvetése, majd ezt követően a gondolatmenet végigvételénél való hallgatásba burkolódzás más helyeken is tettenérhető. Igen érdekesek például a „moszkvai” és a „hazai” kommunista vezetés közötti viszonyról közölt kisebb-nagyobb részletek: az adatok, jellemző szöbeszéddek arról, hogy a moszkvaiak mennyire lebecsülték „a budapesti elvtársakat”. Igen figyelemreméltó az a törekvés, hogy a két vezetés közötti minimális kapcsolat szálait felfejtse s azon adatok elmondása, melyek szerint ő maga, a szovjet csapatokkal érkező „moszkvai” az első hetek után mennyire megváltoztatta e kérdésben álláspontját. Mégis — miután a könyvpiacon már megjelent Sik Endrének a moszkvai emigrációról szóló visszaemlékezése — úgy gondoljuk, a szerző még bőven szolgálhatna részletekkel magukra a „moszkvaiak” emigrációs éveit történetére vonatkozóan, arra pl., hogy a moszkvai kommunista emigrációban hogyan emelkedett ki, milyen alapon az a szűkebb kör, melyhez maga Vas Zoltán is közel állott . . . Ilyen esetekben csak abban reménykedhet a korszak iránt érdeklődő, hogy egyszer majd valóban eljut hozzá — most már kimondottan személyi emlékei alapján, s a korabeli irodalmat és forrásokat csak felhasználva, kevesebbet idézve — a korszak megismeréséhez annyira szükségesnek látszó „Vas Zoltán-émlékirat”.

2. Mert azok a teljesen személyi emlékeken alapuló fejezetek, melyekben például saját működését, az éppen felszabadult Budapest közellátásának megszervezését írja le, vagy ahol elmondja, miként járta a front mögötti városokat Gyulától Szekszárdig a párt KB megbízottjaként, sürgetve mindenütt az új demokratikus élet megindítását — remek részek. S itt már nem is elsősorban az új, ismeretlen történelmi adatok megismertetését, elénk tárását kell a szerző érdeméért kiemelni, hanem a korszak atmoszférájának érzékeltetését. Itt sok mindent megértünk a *történesek* végbemenetelének *mikéntjéből*, s ezt azért is olvassuk szívesen, mert itt végre a történelmi szakirodalomban ismert népi demokratikus forradalom „elméleti”, „szaka-

szolási”, vagy „pártharc”-kérdései után betekintést nyerhetünk a politikai küzdelmek hétköznapijaiba is. Segíti ezt Vas Zoltán írásmódja, melynek egyik sajátossága, hogy korabeli — a történész számára „nagy dolognak” számító — kérdésekről könnyedén, odavetett mondatokkal nyilatkozzék (pl. a Budapesti Nemzeti Bizottság elnöki tisztségéről, melyet „inkább csak díszes hivatali cím”-nek tart — 242. l.), de ezzel jól érzékeltesse a korabeli hatalmi viszonyokat. Megóv bennünket, hogy a korabeli „koalíciós” időszak tárgyalásaiból posztok, funkciók viseléséből tetszetős koncepciókat gyártsunk, pl. a hatalom kérdésében. Jellemző például a KMP és a többi párt viszonyára 1945 első hónapjaiban, amit a döntései ellen tiltakozó kiscgazdák, szociáldemokratákkal kapcsolatban megjegyez: „Valahogy békésen mindig megegyeztünk velük. Párthíveiknek is juttattunk igazgatói állásokat tulajdonosaiktól elhagyott üzemekben, cégekben” (229. l.). Ezekután készíthetjük a történeti statisztikákat a funkciók, a tőke, a polgári pártok kapcsolódásáról, és a felszabadulás-korabeli hatalmi viszonyokról. . . Egyébként a pártvezetés álláspontját is eddig le nem írt módon jellemzi — az ebben igazán mindenképpen illetékes — szerző: tudatában volt annak, írja, hogy „ha formailag nem is vagyunk uralkodó párt, gyakorlatilag legfeljebb néhány év, talán még annyi sem — és azok leszünk” (169. l.). De folytathatnánk a példák sorát a minden történelemkönyvben kulcsfontosságú eseményként említett Magyar Nemzeti Függetlenségi Front megalakulásának leírásával (idézi Erdei Ferenc visszaemlékezését: mivel a kiscgazdák és szociáldemokraták ottlevő tekintélyei a szövetezésre nem voltak hajlandók „Révei Józseffel egy szép őszi napsütésben kimentünk Alsóközpontra, ahol Balogh plébánoskodott. Szinte várt bennünket, oly készségesen fogadott. . . Ittunk rá egyet, s jöttünk haza, hogy kész a koalíció. . .” — 152. l.); vagy említhetnénk azt, a korabeli hangnemet jól illusztráló Vas levelet, melyben a Budai Közéleti Kirendeltség vezetőjének arról ír, hogy rendesinálás végett egy osztályvezetőt küld ki, s mely levelét így fejezi be: „*Azt halljam meg* (kiemelés tőlem — G. F.), hogy valaki nem engedelmeskedik neki és utasításait nem tartja be” (233. l.). (Noha van egy olyan érzésünk, mintha a szerzőt a MKP lehetőségeit illetően kissé leegyszerűsített beállításhoz vezetné az a történeti tény, hogy 1945 első hónapjaiban a keletkezett politikai vákuumban a szovjetek által támogatott, igen dinamikus MKP rendkívül nagy mozgáselességgel bírt.) És természetesen az is jogosan merül fel az olvasóban: vajon nem volt-e okozója többek között ez a szemlélet is, hogy az MKP-t — a legdinamikusabb pártot, az újjáépítést, a földreform motorját — az 1945 őszi választásokon akkora csalódás érte?

3. Korábban azt mondtam, hogy a visszaemlékezések — éppen kissé „önvallomás” jellegű subjektivitásuknál fogva is — igen sokat árulhatnak el a *korabeli történeti eseményeknek a kortársból kiváltott hatásáról*. Azt is hozzá kell tennünk: ha a Hazatéréssel egyidőben megjelent Sik Endre emlékirattal (Vihar a levelet. . .)* vagy Nógrádi Sándor egybekötött „Történelmi leckéjé”-vel** hasonlítjuk össze Vas Zoltán könyvét — épp a korábban említett és kifogásolt „sajátos” megoldás miatt —, ez utóbbiban sokkal kevesebb ilyen mélyen személyi, emberi töprengést, megdöbbenést, máskor lelkesedést idéző elemmel találkozunk. Mégis az itt leírtak is rendkívül tanulságosak. Arra gondolunk, hogy Vas Zoltán milyen őszintén, nyíltan ír a szovjet-német megnevetéséről de különösen az azt követő barátsági szerződés lélegzetelállító hatásáról rá, a Horthy-börtönben ülő kommunistára, és a világ kommunistáira (24. l.); vagy arról, hogy mennyire meglepte őt az emigráció kommunistáinak kiszolgáltatottsága a sztálini törvénytelen-ségeknek. A Horthy-rezim 16 évi fegyházbüntetése után a szocializmust építő Szovjetunióba kijutó kommunistát a hasonló benyomások tömege éri. Az ezekről adott nyílt hangnemben íródott részletek, annak elmondása, hogy ő már annak idején észreveszi: a fagyban, hóban újjáépített hátországi üzemek nem a „lelkesedés”, hanem a szigorúan centralizált államszervezet eredményeként épültek fel, de ugyanakkor Sztálin rádióbeszédeinek milyen tényleges erőt jelentő hatásuk volt az egész Szovjetunióban. És ez a nyílt hangnem az egyetlen mód arra, hogy ezekről a tör-

* Bp. 1970. Zrínyi Katonai Kiadó. 517.

** Bp. Kossuth könyvkiadó. 1970. 466.

ténetírásban, a történeti oktatásban, a történeti események összefüggéseinek megértésében nem kis gondot jelentő tényezők megítéléséről reálisan szólhassunk. S ha most már párhuzamot vonunk a korszak történeti kérdéseiről íródott visszaemlékezések, a kommunista mozgalom e nagy eredményeiről, s ez eredményekhez vezető nem mindig nyílegyenes útról valló írások és az ugyanezen kérdésekkel foglalkozó szaktudományos irodalom között, joggal vetődik fel a kérdés: *vajon nem marad-e le a történeti szaktudomány a korszak problémáinak a szépirodalom, az emlékiratirodalom által sokkal bátrabban felvetett kérdéscsoportjai mögött?* Vajon azon túl, hogy a szaktudomány számára elengedhetetlen forrásanyaghoz (mely egyébként az emlékiratirodalom és szépirodalom által leírt eseményekről vall) nehéz hozzáférni — miért hiányoznak a bátor kérdéscsoportok, s szorulnak azok át szellemi életünk más területeire?

De kanyarodjunk vissza Vas Zoltán könyvéhez. Helyesebben írása személyi motívumaihoz. Amióta megjelent Moldova György komlói riportja s ebben megszólaltatta Vas Zoltánt, az 50-es évek komlói „száműzött”-jét, az akkori kort csak gyermekfejjel megért korosztály tagjai közül többen állnak értetlenül a leírásból kibontakozó, a nem éppen „elvi”, vagy logikus végiggondoltságról tanúskodó, a politikus egyszemélyi akaratát mindenek elé helyező politizálási mód előtt. Ez, a személyi kultusz idejének vezető politikusaitól általában nem idegen módszer a „Hazatérés”-ben leírt egyes történetekből is érezhető. Az is kiderül, hogy e módszereket részben magukkal hozták az emigrációból, részben számukra egyes esetekben maga a történelmi időszak is igazolni látszott jogosságukat. — Ugyanakkor ez a visszaemlékezés arról is vall, hogy magukat az e politizálás jegyében cselekvőket sem kíméli az általuk létrehozott mechanizmus: azt a Vas Zoltánt, akinek a front mögötti párt szervezésében, a főváros közellátásának létkérdést jelentő biztosításában egyedülálló része volt, könnyen „áldozták fel” Rákosiék 1953-ban, amikor az első nagyobb nehézségek jelentkeztek. Talán ezért is fakad ki többször a szerző első sorban Rákosi ellen, aki 1947-ben még „Vas Zoltán barátom és elvtársam” nagy érdemeiről szólt; majd ma a visszaemlékezés „barát” ezt fűzi kommentárként e szavakhoz: „Igen, még barát és elvtárs! 1953-ban pedig már komlói száműzött voltam” (188. l.). S az ilyen sorsok talán *egy politizálási módszer* leghatározottabb, a fiatal nemzedéknek sok tanulságot adó kritikája is. . .